

# Az erőszak és a térítés Alfarabi politikai filozófiájában

*Maróth Miklós*

Alfarabi (873–950) volt az iszlám filozófiájának a történetében az a tudós, akinek a gondolatai az arab országokban sokszor még a XX. században is irányt adnak egyes szakterületek problémáinak megoldásához. Így például a tudományok rendszerének leírásával utat mutatott a XX. század könyvtárosainak egy arab könyvtári szakozási rendszer megalkotására. E megfigyelhető tény arra ösztönözheti az *erőszak* és a *térítés* kérdésének kutatóját, hogy vizsgálja meg, mi volt az ő véleménye a politikai erőszak szerepéről, a térítés módjáról. Természetesen a politikai filozófia művelőjeként másként ír az *erőszak* kérdéséről, mint ahogyan egy vallástudós vagy költő írna, de gondolkodó muzulmánként ő maga sem tudta kivonni magát az őt körbevevő valóságos viszonyok hatása alól. Ugyanakkor a térítésről sem írhatott egyszerű muszlim módjára, hanem filozófusként kellett magyaráznia az iszlám gyakorlatát.

Politikai érdekű írásait olvasva több helyen is találunk olyan eszmefuttatásokat, amelyek ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak.

## Alfarabi a tévelygő városról

Alfarabi az eszményi állam lakosainak nézeteiről írt művében a tudatlan, tévelygő város lakosairól beszélve a következőket mondja: „Az ostoba és tévelygő város akkor jön létre, ha vallásuk a régiek rossz nézetén alapul.”<sup>1</sup>

Ez a mondat arra utal, hogy a következő szakaszokban kifejtett nézetek nem Alfarabi véleményét képviselik, hanem olyan állításokat tartalmaznak, amelyeket ő maga sem tart helyesnek — szemben a mű korábbi fejezeteiben ismertetett tanításokkal, melyek szándéka a tökéletes város lakosainak nézeteit bemutatni, és amelyek tulajdonképpen az újplatonikus filozófia szellemében fogantak. E tény arra inti az olvasót, hogy a „régiek rossz nézete” kifejezésen ne a platóni és aristotelési hagyományt értse, hanem egy másik görög filozófiai iskola tanítását. Ennek a nézetnek a lényegét a következő mondatok foglalják össze legrövidebben:

A létezők közül soknak van valamije, amivel hatalma alá hajthatja azt, ami egyébként hozzáférhetetlen lenne számára. Minden ellentét az ellentétéhez és minden rajta kívül állóhoz képest ilyen helyzetben van, így aztán azt képzelhetjük, hogy minden voltaképpen az, aminek szándékában áll

<sup>1</sup> Al-Fārābī: *Idées des habitants de la cité vertueuse*. Y. KARAM — J. CHLALA — A. JAUSSEN (szerk. és ford.). Bejrút 1986. 131 (arab szöveg). Ez a könyv 34. fejezete.

lennie, vagy hogy szemben a többivel egyedül neki jutott a legtökéletesebb lét. Ezért van meg minden eszköze ahhoz, hogy elpusztítson minden számára káros vagy haszontalan dolgot, és ezért van meg az eszköze ahhoz, hogy fölhasználjon mindent, ami a tökéletes lét megszerzésében előnyére van. Azt látjuk, hogy sok állat ráveti magát a többire, és igyekszik azokat elpusztítani, tönkretenni, mégpedig anélkül, hogy ebből a legkisebb nyilvánvaló haszna származnék, mintha csak a természetükben lenne, hogy ne legyen a világon más létező rajtuk kívül, vagy hogy minden rajtuk kívüli létező káros lenne számukra, mintha nem lenne semmi olyasmi sem, ami egyszerűen csak úgy léteznék, mint létező.

Közülük mindegyik, ha éppen nem a másik megsemmisítésére tör, akkor a másik saját hasznára történő leigázásán fáradozik. Minden fajnak ilyen a viszonya minden más fajhoz, és sok individuum saját fajának többi individuumával ugyanilyen viszonyban áll. A létezők úgy vannak megalkotva, hogy egymással küzdenek és viaskodnak, s a többivel szembeni győztes tökéletesebb léttel fog rendelkezni. A győztes mindig vagy megsemmisíti a másikat, mert ez van a természetében, tudniillik hogy annak a dolognak a léte fogyatékoság és kár az ő létének, vagy leigázza és szolgálatára kényszeríti a másikat, mert úgy tekinti, hogy annak a másiknak a léte az ő érdekében van.

Úgy látják, hogy a dolgok nem rendben folynak, úgy látják, hogy a létezők rangsora nincs jól megőrizve. Az a véleményük, hogy minden dologhoz valami méltatlan tapad, mert létükhöz nem az ő létük járul. Azt mondják: ilyesmit és ilyenhez hasonlókat figyelhetünk meg a látott és ismert létezők között.

Más emberek azt mondják, hogy ez a létezők természetes állapota és hajlama. A természetes tesztek aktivitása úgy felel meg természetüknek, mint ahogy az élőlények tetteinek kell szabad akaratuknak, akaratuknak és belátásuknak megfelelniük. Így vallják, hogy a városoknak is harcolniuk és küzdeniük kell egymással. Nincs rangsoruk, nincs rend közöttük, és nincs egyiküknek sem tekintélye vagy valami másnak megfelelő méltósága. Minden ember egymagában áll a neki jutott javaival. Ezekkel kell megpróbálnia legyőzni a többieket az ő számukra jutott javaikkal együtt, és az összes ellenségén diadalmaskodó ember a legboldogabb.<sup>2</sup>

Ahogy R. Walzer a műhöz írt kommentárjában kimutatja,<sup>3</sup> a szöveg Hérakleitos jól ismert filozófiai tételére utal, miszerint a világ megfigyelhető dolgait az ellentétek jellemzik. Az *ellentét* szó helyett ő a *háború* metaforikus kifejezést használta. Itt elég csupán két töredékét említenünk: „Tudni kell, hogy a háború közös, az igazság viszály, és minden a viszály és a szükség szerint történik.”<sup>4</sup> A másik így hangzik: „A háború az atyja mindennek, s mindennek a királya”.<sup>5</sup> Természetesen Hérakleitos művében azt akarta mondani, hogy az ellentétek egy egységet alkotnak, ezt a nézetét azonban olyan szavakkal fejtette ki, amelyek későbbi korokban, így Platón és Aristotelés műveiben, majd az ő tanítványaiknál is, alkalmat adtak tanítása félreértelmezésére.<sup>6</sup> Alfarabi szövegében ezt a későbbi korokban félreértelmezett Hérakleitost látjuk viszont.

<sup>2</sup> R. WALZER: *Al-Farabi on the Perfect State*. Clarendon, Oxford 1985. 287–291.

<sup>3</sup> WALZER (2. jz.) 481–503, különösképp 482–483.

<sup>4</sup> HERACLITUS, DK B 80: ἰδέσθαι χρῆ τὸν πόλεμον εἶναι ζυγόν, καὶ δίκην ἔσθαι, καὶ γινόμενα πάντα κατ’ ἔσθαι καὶ χρεῶν.

<sup>5</sup> HERACLITUS, DK B 53: πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, κτλ.

<sup>6</sup> G. S. KIRK — J. E. RAVEN — M. SCHOFIELD: *The Presocratic Philosophers*. Cambridge University Press, Cambridge 1985. 185–186. (Magyarul: *A preszókratikus filozófusok*. Ford., jegyz. Csiszter Kálmán és Steiger Kornél. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest 1998.)

Ugyanakkor az arab doxográfusok műveiben szereplő Hérakleitos bölcs mondásai között ezt a most idézett tanítást nem találhatjuk meg, ott egészen más töredékek szerepelnek a neve alatt. Azt is meg kell tehát állapítanunk, hogy Alfarabi Hérakleitos jellegzetes tanítását idézve nem az arab doxográfiai forrásokhoz nyúlt vissza, hanem szemmel láthatóan egy későbbi görög mű alapján dolgozhatott, ahogyan ezt egyébként maga R. Walzer is feltételezi. Alfarabi munkájában a késő antikvitás klasszikus műveiben szereplő Hérakleitosot találhatjuk. A művében említett „régiek rossz nézeteinek” ismerete nála tehát közvetett forrásokon nyugszik.

A „továbbá, mindezen túl, úgy látjuk, hogy a megfigyelt dolgok ellentétben vannak egymással, és mindegyikük igyekszik elpusztítani a másikat” mondat helyesen foglalja össze Hérakleitos egyik leglényegesebb tanítását, de Hérakleitos tanítását összefoglalva a szöveg a *species* szót is említi, ami viszont anakronizmus. E szó használata ebben a szövegösszefüggésben ismét csak később létrejött, közvetett forrás használatára utal.

A következő lépésben azonban Alfarabi a *háború* fogalmáról írva úgy látja, hogy az az állatvilágban is megtalálható, az állatok is mindannyian küzdenek egymás ellen, és megpróbálják egymást elpusztítani.

Az állatvilágból említett példa ismét csak jellemző a görög filozófiára. Ott ugyanis közhelynek számít, hogy mindaz, ami az állatokra jellemző és őket megilleti, az az emberre is jellemző és az embert is megilleti, mert természeti törvény.<sup>7</sup> Alfarabi szövegében láthatjuk is a konklúziót: „Ez a létezők természetes állapota, és ezzel a természettel vannak ellátva.” A téves nézet tehát, amelyet az ostoba városok lakosai vallanak, pontosan ez: az emberek és az államok egyaránt erőszakot alkalmaznak egymás ellen, mégpedig önmaguk fönntartása érdekében. Erőszak tehát van mind a politikában, mind a magánéletben, de mindkét területen elítélendő, mivel éppen az ostoba várost jellemzi.

Ugyanakkor Alfarabi könyvét elolvastva mindenkinek világos lehet, hogy az eszményi állam tulajdonképpen elérendő cél, egy nem létező eszmény, szemben a valósággal, amely a könyvben az ostoba városok leírásában található meg. Az ostoba államokat jellemző erőszak tehát maga az Alfarabit körülvevő társadalomban található meg.

Ha a könyv egészét elolvassuk, láthatjuk, hogy az emberek természetük szerint, az emanációs folyamat következtében, hierarchikus rendet alkotnak, és így a maguk egészében beleilleszkednek a világmindenségnek az ugyancsak az emanáció során kialakult hierarchikus rendjébe. Abba a rendbe, amelyet harmónia és béke jellemez, szemben az ellentéteken alapuló és anarchikus állapotokat eredményező háborúval. Ez az az igazság, amelyet az ostobák nem ismernek föl, helyette bizonyos régi görög filozófusok nézeteit követve a háború, az önérvényesítés és a küzdelem mindenhatóságát hirdetik. Az Alfarabinak mértékadó újplatonikus filozófia és a régi, Sókratés előtti filozófia közti különbségre utal az a mondat is, amely szerint az ostoba város

<sup>7</sup> Csak egy példa: G. WATSON: „Natural Law and Stoicism”, in A. A. LONG (szerk.): *Problems in Stoicism*. The Athlone Press, London 1971. 216–238, különösképp 229–230.

lakosai „úgy látják, hogy a dolgok nem rendben folynak, úgy látják, hogy a létezők rangsora nincs jól megőrizve”. A városoknak és az egyéneknek azért kell harcolniuk egymással, mert „nincs rend közöttük”, minden ember egymagában áll a neki jutott javakkal, ezekkel meg kell próbálnia legyőzni a többieket, és „az összes ellenségén diadalmaskodó ember a legboldogabb”.<sup>8</sup>

## A jó törvények

Ezzel voltaképpen eljutottunk oda, ahol Platón a maga eszményi államának a tárgyalását kezdi: a Sókratés előtti filozófiának a Thrasymachostól képviselt, majd Platón *Államában* megcáfolt hatalometikájához, illetve a zsarnok alakjához. Mindez nem meglepő, hiszen már másutt is igyekeztem bizonyítani, hogy az arab filozófiai hagyomány a késő ókorit folytatva átvette Plótinus metafizikáját, Platón államtanát, valamint Aristotelés logikáját és etikáját. Ennek a kánonnak a jegyében nem meglepő, hogy Alfarabinnál Platón politikai filozófiájának és az újplatonikus metafizikának a hatásával találkozunk.

Alfarabi azonban, követve ezt az újplatonikus iskolában is élő hagyományt, maga is írt egy rövid művet, amelyben röviden ismertette Platón nézeteit, és megemlítette, hogy azokat a nézeteket Platón melyik művében fejti ki, illetve készített egy epitomét Platón *Törvények* című könyvéhez, amelyben, ugyancsak Platón nyomán, kifejti saját politikai nézeteit is.

Az előzőben Alfarabi azt állítja, hogy az ostoba városban a filozófusnak egyedül kell maradnia, mert a város törvényei szerint nem tudna emberi életet élni. Ha el akarja érni a tökéletességét (azaz ha el akarja nyerni a boldogságot), távol kell tartania magát mindentől, ellenkező esetben vagy elpusztul, vagy sohasem juthat el a tökéletességre.<sup>9</sup> A tökéletességre való eljutást természetesen az aristotelési *telos* értelmében kell venni. Alfarabi szerint Platónnak két dialógusa adja elő ezt a nézetet, a *Sókratés védőbeszéde* és a *Phaidón*.

A *Törvények* epitoméjában szerepeltetett Platón azt fejti ki, hogy a jó törvények összhangban állnak a józan ésszel, és együttműködésre serkentik az embereket. Ezt a nézetet világosan is kimondja, nem csak utalások formájában, amikor azt állítja, hogy a törvények és minden egyéb dolog valós természetét csakis a logika ismerete és az alkalmazásában szerzett gyakorlat révén ismerhetjük meg. Éppen ezért minden embernek kötelessége megismerni a logikát és alaposan elmélyedni benne, még ha először nem látják is hasznát. Később ugyanis a logikában szerzett jártasság mindenképpen a hasznukra fog válni.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 105–106, 132–133.

<sup>9</sup> Abdurrahman BADAWI: *Platon en pays d'Islam*. Al-Andaloss, Bejrút 1980. 23.

<sup>10</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 43. Természetesen a logikára való hivatkozás az igazi Platón esetében anakronizmus lenne.

Mindez tehát azt jelenti, hogy az emberek érdeke nem az egymás elleni harc, hanem a józan ész jegyében kialakított együttműködés. Ennek érdekében az embernek harcot kell vívnia, hogy esetleg önmaga legyőzése révén tudjon eljutni az együttműködésig, vagy esetleg a városban található minden egyéb rossz dolog legyőzése és elfojtása (*qam'*) tege lehetővé az együttműködés kialakítását.<sup>11</sup>

### Az okos város

Alfarabi szövegét vizsgálva más irányból, más helyekből kiindulva ugyanezekre a következtetésre jutunk. Hosszan fejtegeti ugyanis a szöveg az apák és serdületlen fiaik (*šabiyy*) viszonyát. Az ő esetükben figyelhetjük meg azt, hogy gyakran ugyanazt a dolgot az éretlen ifjú jónak találja, de apja nem. Ez utóbbi azért imádkozik, hogy Allah világosítsa meg végre fia elméjét. Utóbb aztán valóban be szokott következni, hogy idősebbé válva a fiatalok, megváltoztatva nézetüket, már nem találják jónak azt, amit korábban még annak láttak. Mindezt annak ellenére, hogy maguk a dolgok egyáltalán nem változtak. A példa világosan mutatja, hogy a dolgok megítélése nem a dolgoktól, hanem az ítéző ember érettségétől és szellemi képességeitől függ. Ezért érthető, hogy az ostobák és a fiatalok másként ítélnék meg sok mindent, mint az érett korú emberek. Ebből következőleg csakis az értelmes emberek ítélete számít akkor is, amikor azt kell eldönteni, hogy mi jó és helyes egy városban.

A városban természetesen vannak vezetők és vezetettek. A vezetők az imént mondtakból következően az értelmes, teljes korú és megfelelő élettapasztalattal rendelkező emberek lehetnek, a vezetettek ezzel szemben a serdületlen és a serdülő ifjúság tagjaiból, valamint a tudatlan emberekből állnak.<sup>12</sup> Mindezt összevetve arra az eredményre juthatunk, hogy a várost, ha nem is a Platón *Államában* megismert filozófusok, de mégis az értelmes, okos, tapasztalatokban gazdag emberek vezetik. Ők ítélnék helyesen a szép és a jó kérdésében, és fejlett racionális képességeik, valamint logikai ismereteik és a helyes következtetések levonásában megnyilatkozó gyakorlati kiválóságai segítségével ők ítélik meg helyesen a világ dolgait, és ennek megfelelően ők tudják megállapítani helyesen a város törvényeit is.

Tulajdonképpen a most elmondottaknak felel meg Alfarabi két egymással rokon tartalmú és széles körökben ismert műve is, egyrészt az *Eszményi állam lakosainak a nézetei*, másrészt az *Állam kormányzása*. Mondanivalója kifejtése során a szerző mindkettőben először az érzékek fölötti világot, majd onnan levezetve az égi világot és a természetet írja le, majd pedig ebből levezetve mondandóját áttér az emberek, utóbb az emberi közösségek tárgyalására. Ezzel gyakorlatban bizonyítja, hogy a törvényhozónak az egész szellemi és anyagi világ összes létezőjéről kell helyes elképzeléssel bírnia akkor, amikor meg akarja állapítani a politikai közösségek törvényeit. Az államok törvényeinek összhangban kell állniuk a természetfölötti és a természeti vi-

<sup>11</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 38.

<sup>12</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 55.

lágban megfigyelhető racionális renddel. Márpedig ennek a rendnek a leírását a filozófia különböző részdiszciplínáiban találhatjuk meg. Végsősoron tehát a törvényhozó bölcs és tapasztalt ember mögött ott találjuk Platón filozófusát. Ugyanakkor azt sem felejtethetjük el, hogy a muzulmán Alfarabinak a törvényhozó bizonyos értelemben nem más, mint maga a próféta, Mohamed. A két alak az ő műveiben összemósódik.

Erre utal az idézett mű egy másik helye is. Itt Alfarabi arról értekezik, hogyan pusztulhat el egy város. Erre két lehetőséget lát. Az egyik szerint a város lakói nem tördnek a törvényekkel, nem használják ki a város és annak intézményei nyújtotta lehetőségeket, ezért államuk hanyatlásnak indul, és ők maguk elhagyják azt.

A másik szerint egy másik király, vagy több király együttesen megtámadja és legigazza. A külső erő támadásának két változata lehetséges. Az egyik esetben a cél pontosan az az értelmetlen küzdelem, amelyet az ostoba városok lakói az önérvényesítés általános törvényének tartanak; a másik esetben a cél az isteni törvény elfogadtatása a legyőzött város lakosaival.<sup>13</sup>

A városnak ugyanis egyik legfontosabb jellemzője az, amint azt egy másik szöveghelyről megtudhatjuk, hogy „isteni vezetője” (*mudabbir ilāhī*) van, akinek célja nem pusztán az, hogy a polgárok engedelmeskedjenek a törvényeknek, hanem egyszersmind az is, hogy helyes erkölcsöket alakítson ki a lakosok között.<sup>14</sup> Ezt azonban az uralkodó néha csak küzdelem, és a küzdelemben aratott győzelem után alkalmazott erőszak (*qahr*) révén tudja elérni. A küzdelem és a győzelem a város fölött akkor rossz, ha az uralkodó úrhatnám természetéből következik, de jó, ha az erkölcsök nemesítését szolgálja azáltal, hogy isteni törvényeket (*sunan mā huwa ilāhī*) ad a városnak. Ha a törvényhozó (*wāḍīʿ al-sunan*) győzelem révén jut uralomra, akkor megvan a lehetőség az emberek megjavítására, igen rövid idő alatt.<sup>15</sup>

A platóni ihletésű sorok világosan tanúskodnak arról, hogyan is gondolkodik az igazhívó Alfarabi a hittérítésről. Részben önmagunk ellen kell harcot folytatnunk, részben a hitetlen, tévelygő, ostoba emberek ellen. Az előzőt hívják manapság „nagy dzsihádnak”, az utóbbit „kis dzsihádnak”. Magunkban is le kell győznünk a rosszat. A háború értelmetlen dolog, de az erkölcsök javítása, az emberek helyes útra térítése érdekében üdvözlendő. Legitimé akkor válik, ha a bölcs, megvilágosodott, a világmindenség és a társadalom isteni törvényeit fölismerő isteni vezető az emberi lelkek megmentése érdekében alkalmazza. Tulajdonképpen ez, a háború, a dzsihád volt az iszlám, az isteni törvény terjesztésének legfőbb eszköze századokon keresztül.

Így vált Platón filozófiája az iszlám támaszává, amennyiben a helyes törvényt terjesztő háborút Alfarabi legitimálta filozófiájában, és így vált az iszlám Platón-értelmezésének a keretévé.

<sup>13</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 53.

<sup>14</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 57.

<sup>15</sup> AL-FĀRĀBĪ (1. jz.) 58.